

Zsinka László:
Szent Ambrus himnuszai és az Ószövetség
A fény és a világosság motívumának szerepe Ambrus himnuszaiban
Műhelytanulmány

Szent Ambrus – latin nevén Ambrosius – Milánó püspöke volt a Kr.u. 4. század második felében. A római katolikus hagyomány mint a négy nyugati egyháztanító egyikét tartja számon Szent Ágoston, Szent Jeromos és Nagy Szent Gergely pápa mellett. Fiatalabb korában vezető tisztségeket töltött be a Nyugatrómai Császárság hivatalnoki karában, és az egyháztörténeti hagyomány szerint pártatlan és tisztességes működése nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a nép közbenjárására közmegegyezéssel Milánó püspökévé választották. Ambrus teológusként jelentős életművet hagyott hátra, de irodalomtörténeti szempontból is számot tarthat az utókor érdeklődésére, mert ő volt az első jelentősebb himnuszíró a latin Nyugaton. Körülbelül egy tucat himnuszról állítja az ókeresztény filológia, hogy nagy valószínűséggel Ambrus lehetett a szerzője. Műfajteremtő hatását jól érzékelteti az ambroziánus himnuszok megjelenése a keresztény irodalmi hagyományban.

A filológusok és az irodalomtörténészek szerint az ókeresztény himnuszok legfontosabb forrásai az ószövetségi zsoltárok voltak. Ambrus exegetikai és teológiai munkássága általában véve is az Ószövetség mélyreható ismeretéről és az ószövetségi könyvek iránti eleven érdeklődésről tesz tanúságot. Szent Ágoston a *Vallomások* sokat idézett szöveghelyein világosan rámutatott arra, hogy személyes megtérésében nagy jelentősége volt Ambrus Ószövetséggel kapcsolatos prédikációinak. A gnosztikus tanoktól elhidegülő és a platonizmus felé tájékozódó fiatal Ágoston számára a keresztény hit elfogadásának legnagyobb akadálya az ószövetségi istenképpel kapcsolatos fenntartásaiban rejlett – ezeket a nehézségeket éppen Ambrus Ószövetséggel kapcsolatos tanítása segítette feloldani.

Ambrus és az Ószövetség közötti szoros kapcsolat miatt himnuszaikra vonatkozóan is érdemes megvizsgálni az ótestamentumi előzményeket. Milyen közös vonásokat és eltéréseket találhatunk az ószövetségi zsoltárokban és Ambrus himnuszaiban? Mivel indokolhatóak a különbségek és az azonosságok? Végül feltárható-e valamiféle kapcsolat a vallásos érzékenység egészének megváltozása és a világosságról alkotott képzetek tágabb jelentéskeretének átalakulása között? Ez utóbbi kérdés megválaszolása egyben a klasszikus és az ókeresztény filológia értelmére is következtetni enged. Ha a filológia pusztán a szavak jelentéstörténetének pozitívista tudománya, akkor tényleg csak a „tudni nem érdemes dolgok tudománya”, ahogy azt éles kritikaként több ízben is megfogalmazták. De ha képes utakat nyitni a szavak mögött álló gondolatok, érzékenységek és tapasztalatok értelmezésére, úgy a történeti megértésen keresztül emberi önmegértésünk előmozdítását is szolgálhatja. E kérdés megválaszolásához ebben a tág értelemben vett vallástörténeti összefüggésekre utaló esszében Ambrus himnuszeit főleg az ószövetségi zsoltárokkal vetjük össze.

A reggeli és az esti ima szokása mind a zsoltárokban, mind Ambrus himnuszaiban felfedezhető. A hajnal már az ótestamentumi hívők számára is az isteni dicsőség kiadásának és a kötelező hódolat kinyilvánításának a pillanata volt. Az ifjabb Plinius leveleiben leírt reggeli ima közös óskeresztény szokása minden bizonnyal ősrégi zsidó hagyományra megy vissza. Amikor Ambrus himnuszaiban teret ad a kezdődő nap – a hajnal és a reggel – témájának, már az első keresztényeknél is létező szokást mélyít el, aminek előzményei egyértelműen megragadhatóak a zsoltárokban. Az alaphelyzet az esti imában is hasonló: mind Ambrus esti himnusza, mind a zsoltárok a napi munkával járó fáradtság utáni megnyugvást és elcsendesedést, a megpihenés szükségességét hangsúlyozzák. Különbségnek látszik, hogy a zsoltárok figyelme már a hajnali ima során a napközben várható küzdelmekre, veszélyekre, azaz a világ külső történéseire irányul, míg Ambrus himnusza az éjszaka elmúlta feletti örömet és a földkerekségen szétáradó világosságot rajzolja meg. A külső világ ilyen leírása

inkább a fény kiadásától elnyugodó lélek belső tájait festi le. A milánói püspök esti himnusza pedig a világosság elvesztésével előtörő félelmeket vázolja, és az ezzel járó lelki kísértések ellen készít fel. Ehhez képest a zsoltárok hívője egyszerűen arról beszél, hogy véget érven a nap, aludni tér, és a kívánt nyugalomra bizonyára megadja majd az Úr.

Az ószövetségi hívő természettől származó tényként tekintett az eljövendő éjszakára. Tartott a sötétségtől, várta a hajnalt, és nem szerette az éjszakai örállásokat, de nem találjuk nyomát az éjszaka belopódzó bűn képzetének. A virrasztó ószövetségi ember valószínűleg azért maradt fenn éjszaka, mert ilyenkor elülnek a külső történések viharai, és lehetőség van az Úr felé fordulni. Az éjszakai virrasztás a zsoltárok emberének Isten iránti hűségét is próbára tette, de kevéssé találkozunk a lélek békéjét megzavaró bűnös álmokkal, amiről Ambrus tesz említést himnuszaiban. Az ótestamentumi ember a himnuszok hívőjével ellentétben nem érezte a világosság elmúltával az egész bensőjére rátörő félelmet. Pedig az ószövetségi szövegek előszeretettel azonosították a sötétséget a halállal. Az ótestamentumi hívő számára az élet utáni jutalom, az örök élet lehetősége még nem létezett. Ezért számára a sötétség a fizikai halál képével kapcsolódott össze, a sötétség pedig gyakran az alvilágot jelentette. A zsoltárokban imádkozó ember nem örök, hanem hosszú életet szokott kérni Jahvétől. Ehhez képest Ambrus számára a sötétség nem annyira a fizikai halált jelentette, hanem a lélek halálának lehetőségét, amit az érkező hajnalnak kell elűznie.

Az éj a gonoszok számára lehetőséget ad sötét szándékaik megvalósítására. Ez a gondolat az Ószövetségben is előkerül a zsoltárok között, ahol Saul bérgyilkosai újra meg újra éjjel fenik fogukat az ifjú Dávidra. Őket – akárcsak a római Catullus rablóit vagy Ambrus egyik himnuszában gonosztevőjét (*latro*) – a közeledő hajnal akadályozza meg, hogy elkövessék vétkeiket. A római irodalomtól a zsoltárokig és Ambrus himnuszáig terjedő toposzok között jelentős különbségeket is megfigyelhetünk. Az előbbieket által inkább természeti jelenségnek tekintett virradathoz Ambrusnál a megbocsátás és a kegyelem motívuma csatlakozik. Az eljövő világosság a lator számára egy belső történés kiváltójává válik, amint megbánja tettét és kihullik kezéből a tör. Ez a mozzanat tudatos költői alkotás következménye, mert Ambrus hajnali himnuszában tengelyében a bűnbocsánat és az azt elhozó virradat áll. A kakasszóra bűneit megbánó Péter alakja is ehhez a motívumhoz illeszkedik. Az antik pogány népi elképzelésekben a kakas a sötétség és az éj démoni madara, de Ambrusnál már a fényt elhozó hajnal előhírnökévé válik.

A fény és a világosság a helyes cselekvést és ítélkezést teszi lehetővé. Az igazak élete már a Példabeszédekben világosságként ragyog. Mivel a helyesen élők igazsága csak az Úr kegyelméből tárulhat fel, a zsoltárok több helyen is kéri Jahvét, hogy derítse rájuk arcát. „Javíts meg minket azzal, hogy ránk tekintesz/látni engedsz” – *nos videndo corrige* – mondja himnuszában Ambrus is. Fény, élet és boldogság szoros kapcsolatára utal, hogy „fényt látni” ugyanazt jelenti, mint „életet látni”, és „fényt adni” ugyanaz, mint „életet adni”. Isten arcának fényére az Ószövetségben elsősorban az ellenségekkel vívott küzdelem sikeréhez van szükség. Aki előtt feltárul Isten arcának világossága és kegyelme, azok a „fény fiai” – tartja az Ószövetség. „Az Úr arcát keresni” vagy „a templomban Jahve után nézni” kifejezés az imádságot is jelentette. Az Ótestamentumban Jahvét ragyogó világosság veszi körül, bár – teista monoteizmusról lévén szó – maga nem azonos az áradó fényvel, hanem inkább fényes dicsőségűnek tekintik. Az Úr arcának fénye sem magának Istennek a látásával azonos, hanem a vele való kapcsolattartás egy formája. Jahve megnyilvánulhat az égő csipkebokorban vagy tűzoszlop formájában, de maga sohasem azonos azokkal, hanem mindig több náluk. A fény, a világosság és a hozzá kapcsolódó dicsőség az ószövetségi teológia számára fontos jelentéssel bíró motívumok. Ezt az örökséget tekintetbe véve kell elhelyeznünk Ambrus himnuszaiban a világosság megjelenését azzal, hogy a bűn és a kegyelem tágabb keretében határozódik meg, és a keresztény hívő számára szükséges belső megtérés (*metanoia*) és jobbulás szükségességét érzékelteti. Ezért a zsoltárokhoz képest Ambrus himnuszaiban nagyobb mértékben a lélek belső

tájakat festik le, ami a fokozatosan megformálódó személyesebb vallásos érzékenység jeleit mutatja a kései antikvitás világában.

Ambrus himnuszai átvették és átalakították a zsoltárok fényel és világossággal kapcsolatos jelentésrétegeit. A kései antikvitás századaiban a fény a kereszténységen kívüli vallásokban is jelentős szerepet töltött be. Egyes gnosztikus irányzatokban alapvető szerepet kapott, s elképzelhető, hogy önálló metafizikai jelentést is nyert – a bűnös anyagi világtól elkülönülő tiszta jóságot megtestesítő szellemi világgal azonosították. Amikor Ambrus a fény motívumát használja, tudatosan az ószövetségi örökség vonulatán belül halad tovább. Számára a világosság és a fény Isten dicsőségének vagy teremtő jóságának megnyilvánulása, és nem vezethető le a vallási dualizmusból eredő metafizikai értelmezésekből. A keresztény hagyomány később is ezen a nyomvonalon maradt, amikor a fény motívumát isteni emanációként fogta fel, ahogyan erre (Pseudo-)Dionüsziosz Areopagitész – valószínűleg 6. századi – teológiájában is látható példa. Dionüsziosz Areopagitész emanációkon nyugvó teológiai rendszerét a fény áramlása szervezi egységbe, másfelől körültekintően elválasztja a teremtőt a teremtményeitől, elkerülve a panteizmus és a dualizmus teológiai veszélyeit. Ambrus után a fény szerepe a neoplatonizmustól örökölt gondolati rendszerekben láthatóan tovább erősödött, és az ószövetségi bibliai motívumokhoz képest új, szélesebb dimenziók jelentek meg, bár a keresztény neoplatonizmus meghatározó vonulata a teológiai ortodoxián belül maradt. Ezzel összevetve, Ambrus himnuszaiban még az ószövetségi fénymotívumok uralkodtak, de azokat a bűn és a gondviselő kegyelem újszerű összefüggésekbe emelte, miközben megőrizte a világosság vers- és jelentésszervező hatását. A fény motívuma a Teremtő gondoskodásának köszönhetően a napszakoknak megfelelően harmonikus keretbe foglalta a keresztény hívő formálódó egyéni érzésvilágát.

A kereszténység első századainak történetét mérlegelve Adolf von Harnack, a jeles 19. századi protestáns teológus arra a következtetésre jutott, hogy a kereszténység túlzott hellenizálódása következtében veszített az eredeti tanítás hitelességéből. Mircea Eliade, a 20. századi összehasonlító vallástudomány jól ismert képviselője a hellenisztikus gnózzissal való szembenállás során inkább a kereszténység ószövetségi előzményekhez való ragaszkodását emelte ki. A két sokat vitatott ideáltipikus véleményt mérlegelve, Ambrus himnuszai inkább az utóbbi gondolat érvényességét erősítik meg. Ezen túl a versek szövege következtetni enged az ószövetségi vallásos magatartásformákhoz képest elmélyülő és személyesebb vallásos érzékenység kialakulására.

Babits Mihály az európai irodalom történetéről írott munkájában hosszú fejezetet szentelt Szent Ágoston *Vallomások* című műve elemzésének, s valóságos irodalomtörténeti és egzisztenciális fordulatként értelmezte az Ágostonnál megfogalmazódó személyes érzékenységet és önreflexióra való képességet. Más történészek, filozófusok és írók a keresztény vallásos érzékenység kibontakozását a középkor századaivalhoz kapcsolták. Az *Annales* iskola neves francia történészei, Georges Duby és Jacques Le Goff például az ezredforduló utánra tették a szenvedő Krisztussal kapcsolatos ábrázolások vagy a Mária-kultusz megjelenése összefüggésében. Ehhez képest a keresztény ókort a vallástörténet csak korlátozottan tekintette a személyes vallásos érzékenység kialakulása időszakának, és inkább a régi ókori vallásos magatartásformák továbbélését hangoztatta. De Ambrus himnuszai arra szolgálnak például, hogy a filológiai elemzés a vallásos érzékenység kialakulására utaló mozzanatokot képes azonosítani irodalmi szövegekben. Eszerint az ambrusi himnuszok után néhány évtizeddel megfogalmazódó ágostoni *Vallomások* nem annyira egy mentalitásbeli fordulat paradigmátikus kifejeződése lenne, hanem olyan tágabb érzelmi-gondolati átalakulási folyamat része, ami valószínűleg a kereszténység kialakulása óta jelen volt az ókor századaiban, és egyes szövegfajták – láthatóan Ambrus himnuszai is – utalásszerűen lehetővé teszik feltárásukat. Az e szövegek mögött álló jelentések azonban csakis a keresztény hitismeret előzetes és személyes tapasztalata birtokában fedhetők fel a befogadó

filológus/történész részéről, így nem alkotnak értékeltevésektől függetleníthető tapasztalatot. A gondolatmenetünk elején feltett kérdésre válaszolva: hozzájárulhatnak a történeti megértésen túl az emberi önmegértéshez is, de a befogadó előzetes érték- és hittapasztalatai függvényében.